

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding: Thorbecke als verdediger van geloofsvervolgung?

Krijger, T.-E.; Berger, S.; Kreeft, C.; Nugteren Q.; Tuitert S.

Citation

Krijger, T. -E. (2023). Inleiding: Thorbecke als verdediger van geloofsvervolgung?, 38(Februari (1) Vervolging en Vrijheid. Religievervolgung door de eeuwen heen), 7-21. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4196954>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4196954>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding: Thorbecke als verdediger van geloofsvervolgung?

Tom-Eric Krijger

Wie hoorde dat dit nummer van *Leidschrift* over geloofsvervolgung gaat, dacht wellicht direct aan de ketterjacht van de rooms-katholieke Inquisitie in vroegmodern Spanje, de vele anti-joodse pogroms die door de tijd heen hebben plaatsgevonden, de eeuwenlange onderdrukking van de christelijke Kopten in Egypte of de recente genocides op de islamitische Oeigoeren in de Volksrepubliek China en de jezidi's door Islamitische Staat. Zal er ook maar één lezer zijn die spontaan moest denken aan Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872), de Leidse hoogleraar Rechtsgeleerdheid die tussen 1849 en 1872 drie kabinetten leidde?

Het komt nogal contra-intuïtief voor om Thorbecke met geloofsvervolgung in verband te brengen: hij geniet immers faam als de *auctor intellectualis* van de Grondwetsherziening van 1848, die de grondlijnen van de Nederlandse liberale democratie heeft getrokken en onder meer de vrijheid van onderwijs, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid voor kerkgenootschappen om zonder overheidsbemoeienis hun interne aangelegenheden te regelen, heeft gebracht.¹ Toch is dat precies wat de historicus Han van der Horst, bekend als opiniemaker bij Joop.nl en als auteur van diverse geschiedkundige werken voor een groot publiek, in zijn in 2008 verschenen boek *Een bijzonder land. Het grote verhaal van de vaderlandse geschiedenis* doet. Van der Horst schrijft dat Thorbecke zich '[i]n de eerste jaren van zijn professoraat [...] verdienstelijk [maakte] door de geloofsvervolgung van de afgescheidenen te verdedigen in een reeks artikelen voor de *Journal de la Haye*, een door Van Maanen gefinancierde Franstalige spreekbuis van de Nederlandse regering'.²

De genoemde Van Maanen (Cornelis Felix van Maanen, 1769-1846), was van 1807 en 1809 en opnieuw, als vertrouweling van koning Willem I (1772-1843), tussen 1815 en 1842 minister van Justitie. De 'afgescheidenen' naar wie Van der Horst verwijst, waren in 1834 en navolgende jaren

¹ Uitgebreid over Thorbecke en zijn reputatie, zie: R.A.M. Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018).

² J. van der Horst, *Een bijzonder land. Het grote verhaal van de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 2008) 381.

uitgetreden uit de Nederlandse Hervormde Kerk (nhk), het kerkverband waarvan de wortels teruggingen tot de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en waartoe zich in het midden van de negentiende eeuw zo'n 55% van de Nederlanders rekende.³

Van der Horst is zeker niet de enige die de naam van Thorbecke in één adem noemt met geloofsvervolging. In kringen van de geestelijke nazaten van de afgescheidenen, verspreid over de verschillende gereformeerde kerkverbanden die Nederland rijk is, is dat lange tijd gemeengoed geweest.⁴ Maar is dat terecht?

Bij wijze van inleiding op 'geloofsvervolging' als centraal thema van dit nummer van *Leidschrift* volgt hieronder een korte blik op Thorbecke in zijn houding tegenover de afgescheidenen en op de maatregelen die tegen hen zijn genomen. Kan Thorbecke inderdaad worden verweten dat hij geloofsvervolging heeft goedgepraat? En valt de bejegening die de afgescheidenen als groep ten deel is gevallen, überhaupt als zodanig te kwalificeren? De zoektocht naar een antwoord op die vragen dient ertoe om helder te krijgen wat *geloofsvervolging* eigenlijk is en om duidelijk te maken dat het lastig kan zijn om te beoordelen of deze specifieke vorm van repressie daadwerkelijk aan de orde is.

Definitiekwesties

Het begrip 'geloofsvervolging' wordt vandaag de dag vooral gehanteerd in de context van vluchtelingenproblematiek en komt, letterlijk als 'vervolging wegens godsdienst', voor in het door de Verenigde Naties (vn) in 1951 opgestelde Vluchtelingenverdrag. Het geldt daarin als één van de omstandigheden op grond waarvan een aardbewoner in aanmerking komt voor de status als vluchteling.⁵ Wat onder 'vervolging', 'godsdienst' of

³ Een beknopte geschiedenis van de NHK vanaf 1571 wordt geboden in: K. Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk* (Kampen 2000). Het getal van 55% is ontleend aan: H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) 107. De NHK is in 2004 opgegaan in de Protestantse Kerk in Nederland.

⁴ Bijv.: H.A. Hofman, *Ledeboerianen en kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)* (Utrecht 1977) 18-19.

⁵ *Vluchtelingenverdrag* (1951), art. 1. http://wetten.overheid.nl/BWVBV0001002/1956-08-01#Verdrag_2, geraadpleegd 20 december 2022.

‘vervolging wegens godsdienst’ moet worden verstaan, is in het Vluchtelingenverdrag echter niet nader gespecificeerd. Uit andere documentatie die in vn-verband tot stand is gekomen, zoals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (uvrm) uit 1948, het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (ivbpr) uit 1966 en de Verklaring inzake de uitbanning van alle vormen van onverdraagzaamheid en van discriminatie op grond van godsdienst of overtuiging (Verklaring) uit 1981, valt wel af te leiden dat geloofsvervolging zich in ieder geval niet verdraagt met ieders recht op vrijheid van godsdienst. Dit recht

omvat mede [(1)] de vrijheid een zelf gekozen godsdienst of levensovertuiging te hebben of te aanvaarden, alsmede [(2)] de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of levensovertuiging tot uiting te brengen door de eredienst, het onderhouden van de geboden en voorschriften, door praktische toepassing en het onderwijzen ervan.⁶

Niemand mag worden gedwongen om de vrijheid van godsdienstkeuze (1) op te geven en wetgeving mag de vrijheid van belijdenis (2) uitsluitend met de nodige terughoudendheid beperken om de openbare veiligheid, de publieke orde, de volksgezondheid, de publieke moraal of de fundamentele rechten en vrijheden van anderen te waarborgen.⁷

In 1993 heeft het Mensenrechtencomité van de vn toegelicht dat de termen ‘godsdienst’ en ‘levensovertuiging’ in artikel 18 van het ivbpr – en daarmee indirect eveneens in het beknoptere, maar gelijkkluidende artikel 18 van de uvrn en in het vrijwel woordelijk overeenkomende artikel 1 van de Verklaring van 1981 – ‘breed’ moeten worden opgevat en de betekenis in zich dragen van ‘theïstische, non-theïstische en atheïstische overtuigingen’, die

⁶ IVBPR (1966), art. 18. [Http://wetten.overheid.nl/BWBV0001017/1979-03-11#Verdrag_2](http://wetten.overheid.nl/BWBV0001017/1979-03-11#Verdrag_2), geraadpleegd 20 december 2022. Zie ook: UVRN (1948), art. 18. [Http://wetten.overheid.nl/BWBV0001008/1948-12-10#Verdrag_2](http://wetten.overheid.nl/BWBV0001008/1948-12-10#Verdrag_2), geraadpleegd 20 december 2022. Van de Verklaring van 1981 is geen door de rijksoverheid vastgestelde Nederlandse tekst voorhanden. Zie daarom: *Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief (Declaration)* (1981), art.1.[Http://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination](http://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination), geraadpleegd 20 december 2022.

⁷ IVBPR (1966), art. 18; *Declaration* (1981), art. 1.

niet noodzakelijkerwijs ‘traditioneel’ of ‘geïnstitutionaliseerd’ hoeven te zijn. De omstandigheid dat een godsdienst of levensovertuiging ‘recentelijk’ is ontstaan of door de meerderheid in een samenleving met ‘vijandigheid’ tegemoet wordt getreden, mag op zichzelf nooit een reden zijn om het recht op vrijheid van godsdienst met voeten te treden.⁸

Wanneer dient schending van de vrijheid van godsdienst als een door de vn erkend mensenrecht nu te worden aangemerkt als *vervolg*ing? Pogingen om de lidstaten van de vn een eenduidige definitie van dit begrip te laten aanvaarden, zijn op niets uitgelopen. In 1979 en 1992 heeft het Bureau van de Hoge Commissaris van de Verenigde Naties voor de Vluchtelingen (unhcr) wel verklaard dat van vervolging ‘altijd’ sprake is wanneer iemand wordt bedreigd met de dood of vrijheidsberoving op grond van het hebben van een bepaalde geloofsovertuiging. Vervolging gaat ‘normaal gesproken’ uit van overheidsinstanties, maar kan eveneens aan de orde zijn wanneer ‘grote delen’ van de bevolking in een samenleving godsdienstige minderheden in die samenleving ‘ernstig discrimineren’ of anderszins blootstellen aan ‘kwetsende handelingen’ en burgerlijke autoriteiten nalaten daartegen op te treden.⁹

Op internationaal niveau wordt alleen een begripsbepaling van ‘vervolging’ geboden in het in 1998 opgestelde Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof, dat op dit moment (begin 2023) door 123 lidstaten van de vn is geratificeerd of aanvaard. Waar de unhcr in zijn interpretatie van ‘vervolging’ de nadruk legt op (de dreiging met) verbaal en fysiek geweld en de betrokkenheid van gezagsdragers, wordt in het Statuut van Rome in

⁸ Letterlijk: ‘broadly construed’, ‘theistic, non-theistic and atheistic beliefs’, ‘traditional religions’, ‘institutional characteristics or practices’, ‘newly established’, ‘subject of hostility’. Geciteerd in: H.G. Kippenberg, *Regulating Freedom of Religion. From the United Nations to the European Court of Human Rights* (Newcastle upon Tyne 2021) 127. Het Mensenrechtencomité beklemtoonde bovendien dat het recht op vrijheid van godsdienst ook de vrijheid om geen enkele godsdienst aan te hangen, met zich meebrengt.

⁹ Letterlijk: ‘a threat to life or freedom on account of [...] religion [...] is always persecution’, ‘persecution is normally related to action by the authorities of a country’, ‘sizeable fractions of the population’, ‘where serious discriminatory or other offensive acts are committed by the local populace, they can be considered as persecution if they are knowingly tolerated by the authorities, or if the authorities refuse, or prove unable, to offer effective protection’. *Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status under the 1951 Convention and the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees* (1979/1992), §51, §65. [Http://www.unhcr.org/4d93528a9.pdf](http://www.unhcr.org/4d93528a9.pdf), geraadpleegd 21 december 2022.

algemenere termen gesproken over 'het opzettelijk en in ernstige mate ontnemen van fundamentele rechten in strijd met het internationaal recht op grond van de identiteit van de groep of collectiviteit'.¹⁰

De politicoloog Paul Marshall, één van 's werelds toonaangevendste deskundigen op het gebied van onderzoek naar geloofsvervolging en godsdienstvrijheid,¹¹ waarschuwt ervoor belijders van een bepaalde godsdienst die aan vervolging blootstaan, per definitie als slachtoffers van *geloofsvervolging* te beschouwen. Vervolging kent vaak immers meerdere oorzaken en bestaat zelden alleen uit inbreuken op de vrijheid van godsdienst. Daar komt bij dat godsdienst als (mogelijke) factor dikwijls is verweven met andere identiteitskenmerken. Om te bepalen of het etiket 'geloofsvervolging' op zijn plaats is of niet, moet volgens Marshall dan ook de vraag gesteld worden of individuen en groepen die onder wetsongelijkheid, stelselmatige intimidaties of (de permanente dreiging met) geweld, gevangenschap of moord te lijden hebben, 'anders behandeld zouden zijn wanneer zij een andere geloofsovertuiging hadden gehad. Indien het antwoord "ja" is, zouden we niet specifiek van geloofsvervolging moeten spreken.'¹² Om de term 'geloofsvervolging' terecht te hanteren, moet godsdienst dus, met andere woorden, de *primaire* drijfveer zijn van degenen die tot vervolging overgaan.

Dit kan verduidelijkt worden aan de hand van twee voorbeelden. In de burgeroorlog die midden jaren 1990 in het Afrikaanse land Rwanda woedde, pleegden leden van de Hutu-stam weliswaar genocide op de in godsdienstig opzicht van hen afwijkende Tutsi's, maar die genocide was boven alles ingegeven door tribale verschillen. 'Geloofsvervolging' is als omschrijving van het lot van de Tutsi's daarom geen adequate term. Christenen die in het Interbellum in de Sovjet-Unie naar werkkampen of het hiernamaals werden gestuurd, waren daarentegen wèl onderworpen aan geloofsvervolging, omdat

¹⁰ *Statuut van Rome* (1998), art. 7. http://wetten.overheid.nl/BWBV0001489/2021-12-04#Verdrag_2, geraadpleegd 21 december 2022.

¹¹ Th.F. Farr, *World of Faith and Freedom. Why International Religious Liberty is Vital to American National Security* (New York, NY 2008) 315, n. 32.

¹² Letterlijk: '[...] if the persons had other religious beliefs, they [sic] would they still be treated in the same way. If the answer is yes, we probably should not call it specifically religious persecution.' P. Marshall, 'Persecution of Christians in the Contemporary World', *International Bulletin of Missionary Research* 22:1 (1998) 2-8: 5.

hún lotgevallen kaderden in een overheidscampagne die specifiek tegen godsdienst *als zodanig* was gericht.¹³

De Afscheiding van 1834

In het midden van de jaren 1830, toen de voornoemde afgescheidenen zich begonnen te manifesteren, bestonden er nog geen internationale afspraken en theorievorming over (geloofs)vervolging. Toch zijn de hierboven besproken multilaterale overeenkomsten en de ‘toetssteen’ van Marshall bruikbaar om toe te passen op historische casussen. De condities waaraan een situatie dient te voldoen om, naar in de laatste driekwart eeuw op schrift gestelde criteria, als ‘vervolging’ of ‘geloofsvervolging’ gekwalificeerd te kunnen worden, zijn namelijk niet tijdgebonden. Sterker nog, overal waar machts- en religieuze verschillen in het spel zijn of waren – verschillen die al in de oudste beschavingen bestonden –, is of was de voedingsbodem voor die condities in potentie aanwezig.

De afgescheidenen – wier aantal in 1836 bij benadering 20.000 en in 1849 ongeveer 40.000 bedroeg (op een totale bevolking van zo’n drie miljoen zielen)¹⁴ – ontleen hun naam aan de Afscheiding van 1834, een vooral in de drie noordelijke provincies, Overijssel, Noordwest-Brabant en Zeeland om zich heen grijpende scheuring in de Nederlandse Hervormde Kerk. Dat kerkverband was in 1816 op instigatie van koning Willem I tot stand gekomen op de fundamenteën van de Nederduitse Gereformeerde Kerk, die ten tijde van de Nederlandse Republiek (1588-1795) een bevoorrechte positie had gehad en op calvinistische leerstellingen gefundeerd was geweest. Willem I koesterde het ideaal van een nationale eenheidskerk in zijn uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden samengestelde koninkrijk – met zichzelf aan het hoofd als ‘kerkvorst’ – en had de nhk in het leven geroepen om dat ideaal uiteindelijk te verwezenlijken. In lijn daarmee was de nhk ingericht als een ‘brede’ kerk, waarin leerstelligheid – van calvinistische of welke theologische signatuur dan ook – zou moeten ontbreken en van waaruit een verlicht, verburgerlijkt en verdraagzaam ‘algemeen’ christendom als middel tot ‘volksopvoeding’ en tot aankweking van ‘volksverbondenheid’ de

¹³ Ch.L. Tieszen, *Re-Examining Religious Persecution. Constructing a Theological Framework for Understanding Persecution* (Johannesburg/Bonn 2008) 40-41.

¹⁴ Genoemd in: E. Bos, *Soevereiniteit en religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009) 361, n. 424.

samenleving moest worden ingedragen. Om haar als zodanig te laten functioneren, stond de nhk onder voogdij van een ministerie van Hervormde Eredienst, dat werd bevolkt door rijksambtenaren die in nauw overleg met de koning het kerkelijke reilen en zeilen angstvallig in de gaten hielden en probeerden te beïnvloeden.¹⁵

Daarmee was lang niet iedereen in de Hervormde Kerk ingenomen: enkele predikanten en een grotere groep kerkleden treurden over het gegeven dat de zogeheten ‘Drie Formulieren van Enigheid’, waarin de leerstellingen van de oude Nederduitse Gereformeerde Kerk waren vervat, door de koning en het eredienstministerie tot dode letters waren verklaard. Een (naar verhouding bescheiden) aantal van hen besloot zich uit frustratie daarover vanaf 1834 van de Hervormde Kerk af te scheiden. In hun eigen beleving vormden deze afgescheidenen de ware erfgenamen van de Nederduitse Gereformeerde Kerk en meenden zij om die reden aanvankelijk recht te hebben op de privileges (zoals exclusieve overheidsbescherming) die die kerk vóór 1795 had genoten.¹⁶

In plaats van bescherming ontvingen de afgescheidenen van overheidswege echter een tegenovergestelde behandeling. In 1837 somde Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), die op dat moment als beheerder van het Koninklijk Huisarchief dicht bij de koning stond, de maatregelen op waarmee gezagsdragers op de Afscheiding reageerden. Veldwachters (politicagenten) en marechaussees kregen van hogerhand de instructie om samenkomsten van afgescheidenen te verhinderen en desnoods met geweld te beëindigen. Uit de Hervormde Kerk uitgetreden predikanten of lekenpredikers (zogeheten ‘oefenaars’) die zulke samenkomsten leidden, kregen fikse boetes opgelegd en riskeerden gevangenisstraf. Dat gold evenzeer voor hun toehoorders. Afgescheidenen die boetes niet konden voldoen – wat niet zelden het geval was, daar velen van hen tot de minvermogenden behoorden¹⁷ –, konden rekenen op confiscatie van hun bezittingen. De verkoop van die verbeurdverklaarde goederen gebeurde met

¹⁵ J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 255-257.

¹⁶ F.A. Groot, ‘Gewapende vrede. Ontwikkelingen op levensbeschouwelijk gebied’ in: Th.A.H. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland IIIb. 1795 tot 2000* (Hilversum 2003) 485-546: 493.

¹⁷ Zoals aangetoond in: L.H. Mulder, *Revolte der fijnen. De Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging* (Meppel 1973).

opzet op zondagen, om terugkoop in eigen kring te voorkomen: afgescheidenen wilden zich op zondagen, die zij als rustdagen heiligden, immers niet inlaten met commerciële activiteiten. Degenen van wie bekend was dat zij samenkomsten van afgescheidenen bezochten of in hun huizen lieten plaatsvinden, konden daarnaast te maken krijgen met de inlegering van militairen, die zij verplicht moesten voeden zonder daarvoor ook maar enige schadeloosstelling te ontvangen. Tot slot grepen ordehandhavers veelal niet in wanneer afgescheidenen zich door tegenstanders geconfronteerd zagen met inbraak, brandstichting of mishandeling.¹⁸

Hoewel Groen van Prinsterer zich niet bij de afgescheidenen vervoegde, sympathiseerde hij wel met hun rechtzinnige geloofsbeleving. Zijn opsomming van de maatregelen tegen de afgescheidenen liet hij dan ook gepaard gaan van een aanklacht tegen diezelfde maatregelen.

De overheid stond het afgescheidenen niet toe samenkomsten te houden op grond van het toenmalige *Wetboek van Strafrecht*, dat stamde uit 1811, toen het latere Koninkrijk der Nederlanden deel uitmaakte van het Frans-napoleontische Keizerrijk. Artikel 291 van deze *Code Pénal* verbood de oprichting van ieder genootschap, bestaande uit meer dan twintig personen die zich ‘met voorwerpen van godsdienst, letterkunde, staatkunde of andere zaken bezig [wilden] houden’, zonder voorafgaande toestemming van de overheid.¹⁹ Groen beargumenteerde dat dit artikel niet van toepassing kon zijn op samenkomsten in de zin van ‘godsdienstoefeningen’ (kerkdiensten), zoals in het geval van de afgescheidenen, omdat artikel 193 van de in 1815 aangenomen Grondwet onbelemmerde ‘openbare oefening van godsdienst’ garandeerde.²⁰ Waar diezelfde Grondwet, in artikel 191, overheidsbescherming toekende aan ‘alle godsdienstige gezindheden in het koninkrijk bestaande’,²¹ waren in de optiek van Groen niet, zoals de overheid het uitlegde, uitsluitend de in 1815 bestaande kerken in *institutionele* zin, maar kerkelijke stromingen of richtingen bedoeld. Afgescheidenen en leden van het ‘Hervormd Kerkgenootschap’ wortelden *allen* in de Nederduitse Gereformeerde Kerk, vormden daarom *samen* de ‘Gereformeerde Gezindheid’ en konden dus met *evenveel* recht een beroep doen op de Grondwet. Als er al

¹⁸ G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst* (Leiden 1837) 1-2, n. 1.

¹⁹ Geciteerd in: A. Oudemans, *De Nederlandsche wetboeken, benevens de Grondwet en eenige andere wetten, besluiten en reglementen* (Groningen 1845) 792.

²⁰ Ibidem, 25.

²¹ Ibidem, 24.

overheidserkenning nodig zou zijn om als kerkgemeenschap in Nederland te bestaan, dan gold dat zeker niet voor de afgescheidenen. Inlegering of inkwartiering van soldaten, zo besloot Groen, was volgens artikel 212 van de Grondwet niet bedoeld als strafmiddel. Bovendien mocht daarbij, in overeenstemming met artikel 73 van het in 1814 van staatswege uitgevaardigde Reglement op de huisvesting der troepen, op geen enkele manier onderscheid tussen burgers worden gemaakt.²²

Thorbecke klom in september 1837 in de pen om Groen van repiek te dienen. Anders dan Groen meende, zo stelde hij, bezat artikel 291 van de *Code Pénal* nog ten volle rechtskracht en sloot het kerkdiensten allerminst uit. Artikel 193 van de Grondwet, op basis waarvan Groen het tegendeel beweerde, diende namelijk te worden gelezen *in het licht* van artikel 191. Dat laatste Grondwetsartikel had volgens Thorbecke wel degelijk betrekking op kerken als *instituten* en *alléén* op degene die in 1815, toen dat artikel werd opgesteld, bij de overheid bekend waren. Het instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk was een jaar later *in de plaats* gekomen van dat van de Nederduitse Gereformeerde Kerk. Door eigen kerkdiensten te (willen) houden, buiten de nhk om, vormden de afgescheidenen naar de zienswijze van Thorbecke metterdaad een nieuwe kerkgemeenschap. Dat mocht uitsluitend, krachtens de *Code Pénal*, met toestemming van de overheid (die de afgescheidenen niet hadden) én, zoals in Grondwetsartikel 193 als voorwaarde werd genoemd, wanneer de openbare orde of openbare veiligheid niet in het geding was. Aan die bepaling voldeden de afgescheidenen in Thorbeckes ogen overduidelijk niet. Zij lasterden de bestuurders van de Hervormde Kerk in hun pamfletten en preken, probeerden hun aanhang te vergroten en bleven halsstarrig proberen om samenkomsten te houden. Daarom beschouwde Thorbecke het opleggen van geldboetes en gevangenisstraffen als niet meer dan terecht en het inlegeren van militairen als een geoorloofde preventieve maatregel, om te voorkomen dat afgescheidenen de openbare orde nog langer zouden verstoren.²³

²² Groen van Prinsterer, *De maatregelen*, 45-63.

²³ J.R. Thorbecke, *Kerkelijk staatsregt* I. *Onderzoek van de brochure "De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsregt getoetst" door mr. G. Groen van Prinsterer* ('s-Gravenhage 1837); *Kerkelijk staatsregt* II. *Antwoord aan den heer mr. G. Groen van Prinsterer* ('s-Gravenhage 1837).

Afgescheidenen als slachtoffers van geloofsvervolging?

Thorbecke wenste de rechtmatigheid van het overheidsoptreden tegen de afgescheidenen louter te toetsen aan vigerende wetgeving en rechtspraak; hij kon Groens aanklacht niet onweersproken laten, omdat afgescheidenen in zijn ogen de rechtsorde nu eenmaal schonden. Godsdienstige zaken wilde hij niet in zijn analyse betrekken. Tegelijkertijd stak hij zijn mening over die zaken niet onder stoelen of banken. De afgescheiden geloofsgemeenschap, zo schreef Thorbecke terwijl hij haar vergeleek met een ‘zieke’ die haar ‘leefregel [wil] opdringen aan den gezonde’, ‘zoekt het leven bij de dooden’, ‘begeert [...] *hare* Kerk als publieke en heerschende Kerk hersteld te zien’ en ‘waant het uitverkoren orgaan der Goddelijke waarheid te zijn’.²⁴ Zijn eigen oordeel over de identiteitskenmerken die de afgescheidenen zijns inziens als groep bezaten, is hier echter niet zo relevant. Om te kunnen beoordelen of Thorbecke *geloofsvervolging* heeft verdedigd, moet worden gekeken naar de motieven van de overheidspersonen die de maatregelen tegen de afgescheidenen hebben ingesteld.

Het staat buiten kijf dat die maatregelen de kwalificatie ‘vervolging’ verdienen. Op grond van hun herkenbare eigen identiteit als groep kregen afgescheidenen van staatswege een andere (hardvochtigere) behandeling dan andere (kerkelijke) groepen. De overheid rechtvaardigde die rechtsongelijkheid met een, op zijn zachtst gezegd, dubieuze interpretatie van wet- en regelgeving: zij bracht een nauwelijks nog gehandhaafd artikel van de *Code Pénal* in stelling en achtte de constitutionele ‘gelijke bescherming’ van ‘alle godsdienstige gezindheden in het koninkrijk bestaande’ exclusief van toepassing op de in 1815 in Nederland aanwezige kerkgenootschappen in plaats van simpelweg op alle godsdienstige overtuigingen die door Nederlandse staatsburgers werden beleden.

Net als Thorbecke gaven betrokken overheidspersonen – koning Willem I, justitieminister Van Maanen, eredienstminister Frederik Willem baron van Pallandt (1772-1853) en diens secretaris Jacobus Didericus Janssen (1775-1848) – er blijk van weinig op te hebben met de calvinistische geloofsdenkbeelden van de afgescheidenen. In overheidskringen kregen afgescheidenen weinig vleiende bijnamen als ‘dweepers’, ‘fijnen’ en ‘dompers’.²⁵ Toch was hun orthodoxe godsdienstigheid niet de grootste steen

²⁴ Thorbecke, *Kerkelijk staatsregt* I, 1-2.

²⁵ J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan den Rijn 1971) 89-91.

des aanstoets. Janssen schreef dat het een afgescheiden predikant 'vrij[staat] zijne mystieke paleologie uit te kramen, maar het lasteren en schelden van achtingswaardige ambtgenooten in het openbaar, het razen om oproer te stichten, behoort niet tot de mystikerij, maar wel tot zedelijk wangedrag'.²⁶ Een hervormde predikant die enkele jaren vóór de Afscheiding een soortgelijke 'mystieke paleologie' (orthodox-calvinistische geloofsleer) had verkondigd, Dirk Molenaar (1786-1865), was aan strafvervolgung ontkomen, omdat hij, anders dan de latere afgescheidenen, had verklaard geen kerkscheuring te willen veroorzaken.²⁷ Orthodoxe leden van de Hervormde Kerk in het Zeeuws-Vlaamse Axel en het Brabantse Klundert die rond dezelfde tijd op eigen houtje náást de zondagse erediensten kerkelijke samenkomsten hielden, waren daarentegen, net als de afgescheidenen, met de *Code Pénal* en de Grondwet om de oren geslagen.²⁸

Het springende punt voor de overheid was dus dat de afgescheidenen andersgezinden beledigden, een scheuring in de nhk veroorzaakten en samenkomsten zonder toestemming belegden. Die bewilliging konden zij alleen verkrijgen wanneer zij geen landelijk kerkverband (dat kon uitgroeien tot een orthodox alternatief voor de nhk) zouden vormen en afstand zouden doen van hun claim op de kerknaam 'gereformeerd'. Janssen was ervan overtuigd dat velen dan op hun schreden zouden terugkeren.²⁹

Met het woord 'gereformeerd' brachten de afgescheidenen hun identiteit namelijk tot uitdrukking: zij grepen terug op de geschiedenis en het calvinistische karakter van de Nederduitse Gereformeerde Kerk. Hun 'scheurmakerij' voorzagen zij van een theologische onderbouwing: door niet uitdrukkelijk op de Drie Formulieren van Enigheid gefundeerd te zijn, was de Nederlandse Hervormde Kerk niet de rechtmatige opvolgster van de Nederduitse Gereformeerde Kerk, maar een 'nieuwe' kerk, die vóór 1816 niet had bestaan. Door zich van de nhk af te splitsen, konden de afgescheidenen

²⁶ Geciteerd in: F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834 I* (Kampen 1939) 235.

²⁷ N.H. Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Delft 2007) 68.

²⁸ Bos, *Soevereiniteit en religie*, 267-274.

²⁹ C. de Gast, *Afscheiding en Doleantie in het Land van Heusden en Altena. Spanningen tussen gereformeerden en samenleving in de negentiende eeuw* (Tilburg 1989) 291.

de Nederduitse Gereformeerde Kerk weer tot leven wekken.³⁰ Zij konden het ‘afgescheiden-zijn’ (hun breuk met het instituut van de nhk), met andere woorden, niet los zien van het ‘gereformeerd-zijn’ (hun orthodox-calvinistische geloofsovertuiging). Als in de Hervormde Kerk de Drie Formulieren in geloofsinhoudelijke zin normstellend waren geweest, hadden zij geen reden gehad om die kerk vaarwel te zeggen.

Hoewel alleen leerstellige calvinisten (de voornoemde hervormden in Axel en Klundert en de afgescheidenen) erop uit waren eigen diensten te houden buiten de kerkelijke structuren van de nhk om, had meer dan waarschijnlijk *iedere* groep ‘scheurmakers’ met vervolging te maken gekregen. Na de in 1830 uitgebroken Belgische Revolutie, die de definitieve mislukking van het op staatkundige en culturele eenheid van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gerichte beleid van koning Willem I markeerde, wilden de Nederlandse autoriteiten de maatschappelijke rust terugbrengen.³¹ Een scheuring in de Hervormde Kerk, waarmee óók het failliet van ’s konings *kerkelijke* eenheidspolitiek een feit werd, vormde daarvoor een obstakel. Afgescheidenen mochten in de beslotenheid van hun eigen woonhuizen geloven wat zij wilden, maar géén samenkomsten houden.³² Anders, zo luidde de vrees op overheidsniveau, kon een machtsconcentratie van oproerkraaiers ontstaan die de staatsveiligheid na de Belgische Revolutie opnieuw zou kunnen ondermijnen. Zoals Janssen meende, stonden ‘gedrogtelijke begrippen in het Godsdienstige [immers] met wanbegrippen in het Staatkundige in het allernaauwste verband’.³³ Bovendien zouden orthodoxe gelovigen die zich aan de nhk onttrokken, niet langer in aanraking komen met het programma van ‘volksenheid’ waaraan de staat die kerk dienstbaar had gemaakt.³⁴ Als de overheid de Hervormde Kerk niet als zodanig had willen gebruiken, was een schisma voor haar minder zorgwekkend geweest.

³⁰ Zoals blijkt uit de *Akte van Afscheiding of Wederkeering*, het op 13 oktober 1834 in het Groningse Ulrum opgestelde document waarmee de Afscheiding op gang kwam. Zie: C. Augustijn e.a. (red.), *Reformatiorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Zoetermeer 1996) 224-225.

³¹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1974) 65.

³² Bos, *Soevereiniteit en religie*, 314-316.

³³ Nationaal Archief, ’s-Gravenhage, Archief Hervormde Erediensten, inv. nr. 1974, fol. 18.

³⁴ Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland*, 67.

Voor een beroep op de openbare orde, dat Thorbecke als rechtvaardigingsgrond van de maatregelen tegen de afgescheidenen beschouwde, bestond echter weinig aanleiding. Zoals de Hoge Raad, het hoogste rechtsprekende college in Nederland, in 1841 toegaf, hadden de afgescheidenen veel vaker onder ordeverstoringen te lijden dan zélf de hand in een verstoring van de maatschappelijke rust.³⁵

Om nu de kernvraag van Marshall te stellen: zouden de afgescheidenen anders behandeld zijn wanneer zij een andere geloofsovertuiging hadden gehad? Is het terecht om hen als slachtoffers van ‘geloofsvervolging’ te bestempelen en dus, zoals onder anderen Van der Horst doet, Thorbecke als verdediger daarvan aan te duiden? Zowel voor ‘nee’ als ‘ja’ valt iets te zeggen. Het antwoord kan enerzijds ontkennend luiden, omdat het leerstellig-calvinistische geloofsgoed van de afgescheidenen voor de overheid bij de instelling van strafmaatregelen tegen hen weliswaar een verzwarende omstandigheid vormde, maar niet absoluut beslissend was. *Doorslaggevende* factoren waren het simpele feit dát de afgescheidenen de Nederlandse Hervormde Kerk verlieten en de ‘aanmatigende’ en ‘ongehoorzame’ wijze waarop zij dat deden. Anderzijds kan Marshalls vraag evengoed een bevestigend antwoord krijgen, omdat de orthodoxie van de afgescheidenen en hun exodus uit de nhk met elkaar verweven waren en het uitgevaardigde verbod op hun toe-eigening van de kerknaam ‘gereformeerd’ hen in de kern van hun identiteit als geloofsgemeenschap raakte. Dat verbod lijkt voor de overheid vooral een stok te zijn geweest om mee te slaan, maar was tegelijkertijd geen willekeurige maatregel; iemand als Janssen wist welke gevoelswaarde de term ‘gereformeerd’ in afgescheiden kring had. In dat ene woord lag voor de afgescheidenen opgesloten wie zij als gelovigen waren.

Welk antwoord ook wordt gegeven, aan de overheidsmaatregelen tegen de afgescheidenen kwam in ieder geval spoedig een einde. Daaraan waren de volgende ontwikkelingen debet. Vanaf 1838 bleek een toenemend aantal afgescheidenen bereid de kerknaam ‘gereformeerd’ op te geven in ruil voor erkenning als afzonderlijke ‘christelijke afgescheidene gemeenten’.³⁶ Na de definitieve bezegeling van het verlies van België in 1839 vatte in regeringskringen de overtuiging post dat voortgezette repressie van de

³⁵ Bos, *Soevereiniteit en religie*, 379.

³⁶ J. van Gelderen, “‘Scheuring’ en vereniging – 1837-1869” in: W. Bakker e.a. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 100-146: 113-114.

afgescheidenen de binnenlandse rust veeleer schaadde dan ten goede kwam.³⁷ Een jaar later maakte Willem I als koning plaats voor zijn zoon Willem II (1792-1849), die diens ideaal van de nhk als eenheidskerk niet deelde en afgescheidenen daarom welwillender tegemoet trad.³⁸ In anticipatie op de door hem gewenste herziening van de Grondwet kwam Thorbecke in de loop van de jaren 1840 tot de overtuiging dat de overheid zich met meer reserves ten aanzien van het kerkelijk leven zou moeten opstellen.³⁹ Aan de Grondwetsherziening die uiteindelijk in 1848 tot stand zou komen, is weliswaar zijn naam verbonden, maar de in die herziening opgenomen terugtrekking van de staat uit intern-kerkelijke aangelegenheden is toch vooral de verdienste van zijn mede-Grondwetscommissielid Dirk Donker Curtius (1792-1864) geweest.⁴⁰

Dit nummer

Wie zich een beeld vormt van ‘vervolging’, zal misschien concluderen dat de afgescheidenen er nog genadig van zijn afgekomen. Zeker, zij stonden aan strafmaatregelen bloot, maar relatief gezien gedurende een korte periode.⁴¹ En hoewel andersgelovigen hen nog lange tijd bleven stigmatiseren of zelfs boycotten,⁴² hebben afgescheidenen nooit voor hun leven hoeven vrezen.

³⁷ Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland*, 77.

³⁸ Bos, *Soevereiniteit en religie*, 371-373, 378-381.

³⁹ J.A. Bornewasser, ‘Thorbecke en de kerken’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972) 375-395: 390-393.

⁴⁰ Bos, *Soevereiniteit en religie*, 408-409.

⁴¹ Het verbod op het gebruik van de naam ‘gereformeerd’ werd als laatste maatregel tegen de afgescheidenen in 1868 ingetrokken. Strafmaterieën tegen die afgescheiden gemeenten die vóór dat jaar geen overheidserkenning hadden aangevraagd (de zogeheten ‘gereformeerde gemeenten onder het kruis’), waren overigens al vanaf het midden van de jaren 1840 niet meer geëffectueerd. In 1869 verenigden de erkende christelijke afgescheidene gemeenten en het gros van de niet-erkende gereformeerde gemeenten onder het kruis zich tot de Christelijke Gereformeerde Kerk. Zie: J.C. van der Does, *Kruisgezinden en separatisten* (Franeker 1969) 141-143.

⁴² J. Vree, ‘Van separatie naar integratie. De afgescheidenen en hun kerk in de Nederlandse samenleving (1834-1892)’ in: R. Kranenburg en W. Stoker (red.), *Religies en (on)gelijkheid in een plurale samenleving* (Leuven/Apeldoorn 1995) 161-176.

Hoe anders zijn de lotgevallen (geweest) van de groepen die in de zes artikelen van dit nummer van *Leidschrift* de revue passeren.

Het openingsartikel is van de hand van Renske Janssen, die de vervolging van christenen door de Romeinse keizer Nero (37-68) in de context van een grote stadsbrand in Rome (in het jaar 64) nader onder de loep neemt. In de studentenbijdrage van Joëlle Kraaijeveld over de verwoesting van een joods gebedshuis in de Oost-Romeinse stad Callinicum (het hedendaagse Raqqa in Syrië) zijn christenen geen slachtoffers, maar juist daders. Mònica Colominas Aparicio analyseert de spanningsvolle verhoudingen tussen machthebbers en de diverse joodse, christelijke en islamitische geloofsgemeenschappen op het Iberisch schiereiland ten tijde van de *Reconquista* tussen de achtste en vijftiende eeuw. Calvinistische hugenoten en de gewelddadige overheidsrepressie waaraan zij na de intrekking van het Edict van Nantes in 1685 in Frankrijk ten prooi vielen, staan centraal in de bijdrage van Lionel Laborie. Gulnaz Sibgatullina biedt een overzicht van de lotgevallen van religieuze minderheden (vooral moslims) in Rusland vanaf de Val van Constantinopel in 1453 en de opkomst van de idee van Moskou als het ‘derde Rome’ tot heden. Tot slot behandelt Radhika Gupta de gewelddadige uitvloeisels van het ‘hindoe-nationalistische’ discours dat de afgelopen decennia in India opgang heeft gemaakt.

Marshalls vraag laat zich in de bijdragen aan dit nummer waarschijnlijk gemakkelijker beantwoorden dan in het geval van de afgescheidenen. Toch zal de lezer merken dat godsdienst als vervolgingsgrond ook in deze zes casussen sterk verweven is met allerlei andere factoren. En hoe uiteenlopend alle gevallen ook zijn, er is steeds één gemene deler: vervolging van een (godsdienstige) groep treedt op wanneer het *bestaan* van die groep door anderen in een machtiger positie wordt ervaren als een bedreiging voor de sociale orde. De voorbeelden daarvan liggen in verleden en heden voor het oprapen.